

РОЗДІЛ 1. ЗАГАЛЬНА ПЕДАГОГІКА ТА ІСТОРІЯ ПЕДАГОГІКИ

ЗАСАДНИЧІ ІДЕЇ РЕАЛІЗАЦІЇ КУЛЬТУРОЛОГІЧНОГО ПІДХОДУ ДО НАВЧАННЯ ЛІТЕРАТУРИ В НАУКОВО-МЕТОДИЧНОМУ ДОРОБКУ ВЧЕНИХ 50-х–70-х РР. ХХ СТОЛІТТЯ

FUNDAMENTAL IDEAS OF THE CULTUROLOGICAL APPROACH TO TEACHING LITERATURE IN THE SCIENTIFIC AND METHODOLOGICAL ACHIEVEMENTS OF THE SCIENTISTS OF THE XX CENTURY, 50-70 YEARS

У статті на основі вивчення процесу реалізації культурологічного підходу в теорії та історичній практиці шкільної літературної освіти розглянуто особливості навчання літератури на культурологічних засадах у закладах загальної середньої освіти УРСР у 50-х–70-х рр. ХХ століття. Акцентовано на недостатньому конструктивно-критичному осмисленні сучасними вченими окресленої проблеми, представленій в науково-методичному доробку вчених зазначеного історичного періоду. Проаналізовано позитивну динаміку в навчально-методичному забезпеченні уроків літератури в закладах загальної середньої освіти УРСР у 50-х–70-х рр. ХХ століття, спрямовану на супровід роботи вчителя на культурологічних засадах (методичні рекомендації щодо використання творів суміжних видів мистецтв, методичні посібники у вигляді альбомів, ілюстрованих таблиць, ювілейних випусків, призначених для використання на уроках літератури з метою ознайомлення учнів із репродукціями портретів митців в різні періоди життя; живописними полотнами, присвяченими художнім творам автора; словесними коментарями, цитатами з творів, спогадами сучасників, уривками з творів художньої літератури тощо). Висвітлено досвід роботи провідних учених-методистів 50-х–70-х рр. ХХ століття (С. Адамов, В. Голубков, А. Гончаров, А. Коржупова, Г. Розенблат, А. Сотников, М. Щиряков, А. Щукін), у якому представлено особливості використання наочності на уроках літератури як одного з дієвих засобів реалізації культурологічного підходу в шкільній літературній освіті. Окреслено можливість актуалізації продуктивних надбань учених-методистів другої половини ХХ століття для розвитку сучасної теорії й практики навчання літератури на культурологічних засадах у шкільній освіті України.

Ключові слова: заклади загальної середньої освіти в УРСР у 50-ті–70-ті рр. ХХ століття, уроки літератури (української та російської), культурологічний підхід до навчання літератури, принцип наочності, суміжні види мистецтв, науково-методич-

ний доробок учених 50-х–70-х рр. ХХ століття.

The article deals with the peculiarities of teaching literature on culturological basis in the general secondary education institutions of the USSR in the 1950-1970 based on the study of the implementation process of the culturological approach in the theory and historical practice of school literary education. Emphasis is placed on a lack of constructive and critical understanding by modern scientists of the outlined problem presented in the scientific and methodical works of scientists of this historical period. Positive dynamics in educational and methodical support of Literature lessons in the general secondary education institutions of the USSR in the XX century, 50-70 years is analyzed, which is aimed at supporting the teacher work on a culturological basis (methodical recommendations for the use of works of related arts; methodical textbooks in the form of albums, illustrated tables, anniversary editions, intended for the use in Literature lessons to acquaint pupils with reproductions of writer portraits in different periods of his life; paintings dedicated to the author's art works; wordy comments, quotes from works of art, memoirs of contemporaries, excerpts from fiction works, etc.). It is covered the experience of leading methodologists of the XX century, 50-70 years (E. Adamov, V. Holubkov, A. Honcharov, A. Korzhupova, H. Rosenblatt, A. Sotnikov, M. Shchiriakov, A. Shchukin), which presents the peculiarities of the use of visualization in Literature lessons as one of the effective means of realizing the culturological approach in school literary education. Possibilities of actualization of methodologists' achievements of the second half of the twentieth century for development of modern theory and practice of teaching Literature on culturological bases in school education of Ukraine are outlined.

Key words: general secondary education institutions in the USSR in 50-70 years of the XX century, Literature lessons (Ukrainian and Russian), culturological approach to teaching Literature, the principle of visualization, related arts, scientific and methodical achievements of the XX century, 50-70 years.

УДК 373.5.016:821.161.1/2(091)(477)
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-6085-2019-16-2-1>

Гоголь Н.В.,

канд. пед. наук, доцент,
докторант відділу історії
та філософії освіти
Інституту педагогіки
Національної академії
педагогічних наук України

Постановка проблеми в загальному вигляді. В умовах Нової української школи актуальності набуває питання вивчення літературних творів в аспекті загального культурного руху на певному історичному етапі, у зв'язках з живописом, музикою, кіно та іншими видами мистецтва; розгляд літературних творів у контексті вітчизняної і сві-

тової культури, історії, мистецтва, філософської думки, у взаємозв'язках з іншими текстами. Компетентнісні орієнтири сучасної шкільної освіти спрямовані на формування загальнокультурної компетентності учнів, що посилює тенденцію реалізації культурологічного підходу до навчання, зокрема й літератури. В умовах сьогодення цінними є

педагогічні здобутки попередніх історичних періодів, які презентують кращі зразки методики літератури як важливого складника пізнання процесу розвою літератури. Проте підходити до спадщини минулого потрібно свідомо, вибірково, критично, звертаючи увагу на найцінніші педагогічні ідеї, що можуть бути корисними для навчання, виховання й розвитку сучасних школярів.

Отже, перспективність і відносно недостатнє конструктивно-критичне осмислення сучасними вченими процесу реалізації культурологічного підходу в теорії та практиці шкільної літературної освіти України підтверджують важливість дослідження проблеми.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

У контексті предметного поля дослідження цінними є наукові розвідки сучасних учених-педагогів, які розглядають актуальні питання освіти, її історії та сучасності: історію освіти, педагогічної думки, громадсько-просвітницького руху в Україні (Л. Березівська, Н. Гупан, Н. Дічек, М. Євтух, Н. Коляда, О. Петренко, О. Радул, О. Сухомлинська, В. Федяєва й інші); педагогічну спадщину відомих словесників (І. Албул, М. Богуславський, О. Головинська, Н. Демченко, Т. Донська, С. Єлпатьєвський, В. Ісаченко, А. Кришко, І. Мандельштам, Г. Меркін, Л. Новаківська, М. Халанський, Н. Цветкова й інші).

Проблему культурологічного підходу в освіті розглянуто в працях І. Балхарової, Є. Бондаревської, М. Бастуна, В. Гури, І. Зязюна, А. Погодіної, Є. Фортунатової, І. Колмолгорової, О. Рудницької, В. Сластьоніна, Г. Тарасенко, О. Тюрдьо та інших учених. Науково-педагогічні пошуки щодо реалізації культурологічного підходу в умовах шкільного літературного навчання висвітлено в методичних працях таких учених, як Т. Бугайко, А. Вітченко, Н. Волошина, В. Гладишев, С. Жила, О. Ісаєва, Ж. Клименко, О. Куцевол, В. Маранцман, Л. Мірошніченко, Є. Пасічник, В. Пустохіна, З. Рез, С. Сафарян, Г. Токмань, В. Шуляр, Т. Яценко та інших.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Аналіз науково-методичної літератури засвідчив, що проблема культурологічного підходу до навчання літератури (української та російської) у закладах загальної середньої освіти УРСР у 50-х–70-х рр. ХХ століття не була об'єктом системного дослідження й рефлексії досвіду вітчизняної літературної освіти. У роботах сучасних науковців недостатньо висвітлено динаміку педагогічних явищ, характерних для певних суспільно-політичних і соціально-культурних умов зазначеного історичного періоду, не акцентовано належної уваги на розкритті особливостей навчання літератури на культурологічних засадах у закладах загальної середньої освіти УРСР.

Мета статті – на основі вивчення процесу реалізації культурологічного підходу в теорії та

історичній практиці шкільної літературної освіти України дослідити генезис педагогічних і методичних ідей, відображених у науково-методичному доробку вчених 50-х–70-х рр. ХХ століття.

Виклад основного матеріалу. Варто наголосити, що в період з 1950 по 1970 рр. у методиці викладання літератури (української та російської) актуалізується інтерес учених-методистів до проблеми використання наочності на уроках літератури як одного з дієвих засобів реалізації культурологічного підходу в шкільній літературній освіті. Так, у програмах із літератури, датованих початком 1950-х рр., указано лише на можливість використання суміжних видів мистецтв у процесі позакласної роботи (відвідування музеїв, перегляд та обговорення театральних постановок, кінофільмів). У чинній на той час програмі з української літератури в пояснювальній записці знаходимо методичні рекомендації щодо використання творів суміжних мистецтв (театру, музики, живопису, архітектури) на уроках літератури з метою їх аналізу, зіставлення; проведення екскурсій у літературні музеї, музеї живопису і скульптури в позаурочний час задля розширення знань учнів, ознайомлення з різними видами мистецтв, а також актуалізації самостійної роботи школярів з перегляду документів, фотографій, написання творів тощо [4, с. 12].

Позитивною тенденцією на етапі становлення культурологічного підходу було те, що в 50-х рр. ХХ століття збільшилася кількість альбомів, які видавалися у вигляді методичних посібників для вчителів середньої школи, а також спеціальних ювілейних випусків, призначених для використання на уроках літератури, а саме: «М.О. Некрасов у портретах та ілюстраціях» (1950), «М.В. Гоголь у портретах, ілюстраціях і документах» (1953) тощо. У зазначених методичних посібниках і ювілейних випусках подано систематизований матеріал щодо вивчення біографії письменника на уроці, аналізу його творчої спадщини, а саме: репродукції портрета митця в різні періоди життя; живописні полотна, присвячені художнім творам автора; словесні коментарі, цитати з творів, спогади сучасників, уривки з творів художньої літератури тощо.

Вартими уваги наочними посібниками, виданими на початку 50-х рр. ХХ століття, є також ілюстровані таблиці, що містили значну кількість репродукцій картин художників та ілюстрації до художніх творів письменників ХІХ століття. Проте їх суттєвим недоліком було чорно-біле зображення, а також замалий формат, що не давало учителю змоги повноцінно, з належним навчально-виховним ефектом використовувати пропонований ілюстративний матеріал на уроках літератури.

Проблема використання засобів наочності на уроках літератури набула особливої актуальності в працях методистів і вчителів-практиків другої половини ХХ століття. Так, В. Голубков

у методичних працях акцентував на важливості застосування наочності на різних етапах уроку літератури. Учений-методист уважав, що репродукції картин та ілюстрації художників, вдало використані учителем на уроці, допоможуть учням зрозуміти майстерність письменника в розкритті ним характерів образів-персонажів, сприятимуть кращому усвідомленню ідейно-тематичної та сюжетно-композиційної побудови художнього твору.

В. Голубков акцентував увагу вчителів під час підготовки до уроків літератури на ретельному відборі відповідного ілюстративного матеріалу, а саме: вдалого портрету чи кількох портретів письменника, влучних ілюстрацій, що характеризують літературного героя чи зображають епізоди з художнього твору, співзвучного ліричній поезії музичного супроводу тощо. Так, під час ознайомлення школярів із біографічними відомостями про письменника, на думку педагога, доцільним є використання таких методів і форм роботи на уроці, як розповідь або лекція учителя, лекція з використанням діапозитивів, кіноурок, бесіда, екскурсія тощо [2, с. 87]. Під час виголошення вчителем вступного слова учений радив використовувати різні види наочності, зокрема художню (демонстрація портретів, фото з репродукцій художніх картин тощо) та словесно-образну (виразне читання учителем чи підготовлених учнями віршів, уривків із художньої прози, мемуарів, використання мелодрамації, художньої розповіді тощо) [2, с. 88].

У розрізі означеної проблеми методичні пошуки В. Голубкова спрямовані на виокремлення чотирьох груп образотворчості, доцільних для використання під час роботи з текстом художнього твору. До першої групи наочності методист зараховував репродукції картин із зображеннями героїв художніх творів; до другої – репродукції картин та ілюстрації художників, що відтворюють епізоди з художніх творів письменників; третю групу наочності становили пейзажні полотна – репродукції картин художників; до четвертої групи належали репродукції картин, на основі яких учні здійснюють спостереження над поетичною формою, творчим методом як засобом розуміння ними літературного твору. Учений переконливо доводив, що, аналізуючи засоби образотворчості в суміжних видах мистецтв, учні краще усвідомлюють їх ідейний задум і жанрово-стильові особливості.

Окрім репродукцій живописних полотен, належне місце на уроках літератури В. Голубков відводив прослуховуванню музичних творів у виконанні народних, вокальних колективів і сольних виконавців. Особливого значення надавав методист музичному мистецтву під час вивчення ліричних творів російських поетів (О. Пушкіна, М. Лермонтова, Ф. Тютчева й інших).

У 50-х–70-х рр. ХХ століття в працях провідних учених-методистів (Е. Горюхіна, А. Коржупова,

З. Митяєва, А. Сотников, М. Щиряков, А. Щукін та інші) художня література розглядалася як вид мистецтва, що відтворює дійсність у живих картинах та образах. Наріжним питанням у методичних пошуках дослідників було створення методики роботи на уроках літератури з наочними засобами навчання, до яких належали суміжні види мистецтв (література, образотворче мистецтво, музика, кіномистецтво, скульптура, архітектура), а також різноманітні графічні матеріали, такі як схеми, таблиці, плакати тощо. Засадничі ідеї процесу реалізацій культурологічного підходу до навчання літератури вчені вбачали у використанні міжмистецьких і міжпредметних зв'язків, що актуалізувало їхні твердження про необхідність комплексного підходу до використання культуротворчого впливу різних видів мистецтв у процесі вивчення літератури, засвоєння учнями різноманітних знань із теорії й історії мистецтва, формування в них цілісної художньої картини світу.

Цінні педагогічні ідеї щодо проблеми реалізації культурологічного підходу на уроках російської літератури викладені в методичних працях А. Сотникова. Так, у методичному посібнику «Література та образотворче мистецтво в Х класі середньої школи» [6] ученим-методистом розглянуто питання використання репродукцій картин художників, які представляли в полотнах соціалістичний реалізм, розроблено методичні рекомендації щодо особливостей роботи з ілюстраціями художників на уроці російської літератури: з'ясування сюжетних елементів у суміжних видах мистецтв, робота над образами й засобами їх утілення, композицією мистецьких творів тощо.

Фаховий інтерес для нас становлять також наукові публікації Г. Розенבלата, у яких ученим розглядалося питання теорії й методики використання творів суміжних видів мистецтв на уроках літератури. Науковець акцентував на важливості використання творів образотворчого мистецтва на різних етапах роботи з текстом художнього твору, радив застосовувати такі методи, як лекція, розповідь і бесіда; указував на підвищення учнівського інтересу до художнього твору на основі систематичного використання вчителем на уроці літератури репродукцій картин та ілюстрацій художників [5].

З-поміж методичної літератури, що висвітлює досвід використання наочності на уроках літератури як дієвого засобу реалізації культурологічного підходу, чільне місце належить навчально-методичному посібнику А. Щукіна «Наочні посібники на уроках літератури в ІХ класі» (1961), у якому автор з метою покращення засвоєння учнями літературного матеріалу апелює до застосування різних видів образотворчого мистецтва під час вивчення творчості російських письменників (О. Грибоедова, О. Пушкіна, М. Лермонтова) [8].

На думку Є. Адамова й А. Гончарова, основне завдання вчителя полягає в тому, щоб навчити учнів старших класів за допомогою ілюстрації формувати зорові уявлення про життя й побут персонажів літературних творів. Учені підкреслювали, що «серія ілюстрацій вирішує часові завдання, оскільки різноманітність зображення героїв літературного твору від ілюстрації до ілюстрації створює ілюзію руху, зростання та еволюції, водночас сприяє вирішенню композиційних завдань ...» [1, с. 10].

М. Щиряковим у навчально-методичному посібнику «Образотворче мистецтво на уроках літератури (8-10 класи)» представлено методику роботи над творами образотворчого мистецтва і скульптури на різних етапах вивчення художнього твору, а саме: під час ознайомлення учнів з історичною епохою; літературними напрямками (класицизм, романтизм, критичний реалізм, соціалістичний реалізм); у взаємозв'язку з характеристикою життєвого і творчого шляху письменника; у процесі роботи над текстом художнього твору, здійснення характеристики образів, визначення проблематики, художніх особливостей мистецького твору; на етапі повторення вивченого матеріалу, проведення узагальнюючих уроків; на уроках розвитку зв'язного мовлення для написання твору за картиною [7].

Фаховий інтерес для нас у контексті окресленої проблеми становить навчально-методичний посібник А. Коржупової «Наочність на уроках української літератури» [3], у якому автор акцентує на необхідності використання наочності в процесі вивчення літератури, написання учнями творів, проведення позакласної та позашкільної роботи з літератури.

А. Коржупова актуалізувала твердження про необхідність використання репродукцій картин, малюнків, ілюстрацій на різних етапах вивчення літератури в школі: на вступних заняттях, під час аналізу художніх творів, характеристики образів, вивчення елементів теорії літератури, в процесі підготовки до написання творів, на підсумкових уроках. Головне завдання під час роботи на уроці літератури над репродукцією картини вчена вбачала у формуванні в дітей умінь розуміти задум живописного полотна, усвідомлювати, що письменник у змалюванні дійсності користується художнім словом, так само як і художник-живописець – фарбою, гамою кольорів, світловим фоном; розвиткові навичок словесного малювання, образного мислення дітей [3, с. 37].

А. Коржуповою в навчальному посібнику подано розлогу палітру репродукцій картин та ілюстрацій знаних художників до літературних творів письменників, що вивчалися в школі. Так, наприклад, під час вивчення на уроці літератури оповідання А. Тесленка «У схимника», на думку вченої, доцільно використати репродукції мистецьких полотен В. Петрова «Чаювання у Митищах»,

«Сільський хресний хід», «Проповідь у селі»; вірша П. Грабовського «Швачка» – репродукцію картини В. Тропініна «Пряха», оповідання А. Тесленка «Школяр» – живописне полотно «Біля дверей школи» М. Богданова-Бельського та інші [3, с. 39].

А. Коржуповою фахово розроблено етапи роботи на уроці літератури із застосуванням образотворчого мистецтва, які склалися зі вступної бесіди; подання стислих відомостей про художника, час та історію написання картини; мовчазного розглядання репродукції картини учнями; розкриття змісту живописного полотна (прочитання картини та її творчого осмислення); спостереження над описом обставин, характером дійових осіб, виразом їхнього обличчя, одягом, умотивуванням їхніх дій; з'ясування значення художніх деталей для розкриття ідейного змісту картини; зіставлення художнього твору й репродукції картини художника, визначення спільного та відмінного; творчого доповнення до картини (словесного опису подій, які могли бути перед зображеним або відбутися в майбутньому); колективного складання плану твору за картиною, записом його на дошці та в учнівських зошитах; усною розповіддю за планом; письмовим оформленням власного твору [3, с. 39-40].

Досліджуючи методику роботи над живописними полотнами на уроках української літератури, А. Коржупова пропонувала використовувати різноманітні методи і прийоми роботи з мистецькими творами, зокрема розповідь, бесіду, виразне читання, аналіз засобів виразності у творах літературного й живописного жанрів, складання плану, переказ уривків художнього твору, усну розповідь за репродукцією картини, словесне малювання, зіставлення кількох творів образотворчого мистецтва (репродукцій картин та ілюстрацій художників) із літературним твором тощо [с. 35-37]. Проте вчена під час проведення бесіди на уроці літератури застерігала вчителів від використання надмірної кількості запитань. На її думку, «запитання ставляться лише для того, щоб спрямувати думку учнів на глибоке розуміння ними картини, підвести їх до потрібних висновків і цим самим допомогти правильно сформулювати думки» [3, с. 46].

У старших класах у процесі аналізу художнього твору з використанням образотворчого мистецтва вчена апелювала до усвідомлення учнями значення репродукції картини, ілюстрації в розкритті ідейно-тематичного змісту художнього твору, визначення спільного та відмінного в зображенні подій та образів, розуміння ролі деталі, встановлення відповідностей у процесі зображення портретів, характерів, усвідомлення прийомів розкриття внутрішнього світу персонажів, історичної правди, композиційного вирішення живописного твору тощо. Така робота, на думку вченої, сприятиме глибшому сприйманню й розумінню тексту художнього твору [3, с. 47-48].

Фаховий інтерес для нас становлять запропоновані вченою репродукції картин знаних художників, які доцільно використати на уроці української літератури. Так, під час вивчення роману П. Мирного «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» А. Коржупова пропонувала використовувати репродукцію картини Г. Мясоєдова «Земство обідає» (1872), поеми «Кавказ» Т. Шевченка – І. Рєпіна «Прометей» (1908), поезії М. Рильського «Урожай» – Т. Яблонської «Хліб» і В. Орловського «Жнива» та інші, що за ідейно-тематичним змістом суголосні з художніми творами. Звісно, запропонований А. Коржуповою орієнтовний аналіз мистецьких полотен на різних етапах уроку не позбавлений пафосності, характерної для радянської ідеології, проте більшість поданого інформативного матеріалу є цілком актуальною для української школи ХХІ століття.

Вагоме значення на уроках літератури під час вивчення біографії письменників, на переконання вченої, має ознайомлення учнів із портретним живописом за допомогою використання наочних посібників, якими можуть бути портрети, репродукції картин, схеми, таблиці, карти, малюнки, фотографії, фотокопії, фотомонтажі, автографи, кінофільми, літературні плакати, електрифіковані карти [3, с. 89]. Слушними нині є методичні поради вченої щодо демонстрації на уроці портретного живопису під час вивчення біографій письменників, що має супроводжуватися історико-літературними коментарями, поясненнями, читанням уривків із творів митця, зі спогадів його сучасників, а також інформацією про становлення й розвиток таланту художника [3, с. 96]. У процесі роботи над портретним живописом учена-методист апелювала до аналізу зовнішнього вигляду письменника; виявлення в портреті його внутрішнього світу, почуттів, настрою, рис характеру; усвідомлення значення фону, обстановки, окремих деталей; з'ясування композиції мистецького полотна (колорит, світлотіні, пластичні засоби зображення); усвідомлення замислу художника та засобів його реалізації; передачі відчуттів власного враження від споглядання портрета [3, с. 96]. Вагомим значення А. Коржупова надавала роботі над мистецькими полотнами кількох авторів з метою їх зіставлення,

а також малюнкам, фотографіям, документальним ілюстраціям, плакатам, літературним картам та ознайомленню учнів із фотографіями виконаних відомими митцями скульптурних зображень письменників.

Висновки. Отже, реалізація культурологічного підходу до навчання літератури в науково-методичних розвідках учених-методистів 50-х-70-х рр. ХХ століття здійснювалася в аспекті сприйняття й усвідомлення учнями літературного твору в єдності із суміжними видами мистецтв, що на уроці літератури є джерелом інформації, сприяють відтворенню в уяві школярів майстерно створених письменником образів. Теоретико-методичні ідеї вчених набули виразності в середині ХХ століття і стали міцною основою для активного розвитку й упровадження культурологічного підходу до вивчення української літератури як одного з провідних у національній системі шкільної літературної освіти на початку ХХІ століття.

Перспективу подальшої роботи вбачаємо в дослідженні ґенези культурологічного підходу в методичній думці 70-х-90-х рр. ХХ століття.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Адамов Е.Б., Гончаров А.Д. Стилевое единство литературного произведения. Москва, 1965. 158 с.
2. Голубков В.В. Методика преподавания литературы. Москва : Учпедгиз, 1952.
3. Коржупова А.П. Наочність на уроках української літератури : метод. посіб. 2-е вид., доп. і перероб. Київ : Рад. шк., 1965. 148 с.
4. Програми середньої школи. Українська література VIII–X класи для шкіл з українською та російською мовами викладання. Київ : Радянська школа, 1955. 46 с.
5. Розенблат Г.Г. Картина на уроках литературы в VIII классе. *Преподавание литературы в VIII классе*. Москва, 1958.
6. Сотников А.Т. Литература и изобразительное искусство в X классе средней школы. Москва, 1959.
7. Щиряков Н.Н. Изобразительное искусство на уроках литературы (8–9 классы). Минск : Народная асвета, 1969. 170 с.
8. Щукин А.М. Наглядные пособия на уроках литературы в IX классе. Москва : Учпедгиз, 1961. 182 с.